

Генезис формы орудий каменного века

Резюме

В настоящей статье рассматриваются еще малоизученные вопросы генезиса формы каменных орудий. Нельзя успешно проводить подобные исследования, пользуясь только внешними физико-техническими характеристиками и типологическими признаками этих изделий. Происхождение их формы подчинено закономерностям, которые тесно связаны с удовлетворением первейших потребностей человеческого общества. Здесь идет развитие от менее совершенного к более совершенному, осуществляется прогресс техники. Возникающие при этом технические идеи рождаются из критического анализа опыта общественного производства, получают абстрактное решение в создании индивидуума и возвращаются в общественное производство для апробации, массового применения. Обусловленность формы орудия технической идеей вооружает нас возможностью проникать в области исследования каменной индустрии, малодоступные для известных методов. Рождение этой гипотезы о технических идеях открыло новые пути изучения с помощью метода оптимальных вариантов, где процесс развития идеи отмечен рядом вариантов, причем каждый из них отличается от предыдущего и последующего принципиально новым решением. Часто тип орудия и вариант решения технической идеи совпадают, но они различны по содержанию. Последний отличается незавершенностью, движением в поиске оптимального решения, конечной цели развития технической идеи. Разнообразие условий, в которых она осуществляется, порождает различные по форме орудия. Разветвленная система материализованных технических идей и составляет сущность каменной индустрии.

Б. О. ТИМОЩУК

Середньовічний Хотин

Старовинне м. Хотин посідає помітне місце в середньовічній історії Східної Європи. Засноване східними слов'янами поблизу важливої переправи на Середньому Дністрі, воно швидко розвивалось і стало одним з важливих оборонних пунктів цієї території. Кам'яна фортеця міста у свій час була однією з наймогутніших у Східній Європі. Під стінами Хотина не раз сходились в битвах армії Європи. У місті, де схрещувались торгові шляхи міжнародного значення, влаштовувались ярмарки, на які з'їжджалися купці з багатьох країн Європи.

Історію середньовічного Хотина висвітлюють писемні джерела¹. Але давня історія міста не знайшла свого відображення на сторінках писемних джерел. Ці прогалини певною мірою заповнюють археологічні дослідження.

Вперше широкі археологічні розкопки в Хотині провела експедиція Чернівецького краєзнавчого музею в 1961 р.* Вони були продовжені у 1962, 1964 і 1967 рр.² Досліджувалась вся територія міста, але найзначніші роботи проводились на території середньовічної фортеці, яка являє собою історичне ядро стародавнього Хотина**.

* В експедиції брали участь наукові працівники: Тимощук Б. О. (керівник), Логвин Г. Н. (архітектор), Куліниченко Л. Г. (археолог). Розкопки відвідали археологи з Кишинєва Ю. Ф. Чоботаренко та П. П. Бирня.

** Під час обстеження на території Хотина відкрито близько 15 археологічних пам'яток, які належать до різних історичних епох. Найдавнішою з них є пізньопалеолітична стоянка, яка розташована на високому мисі правого берега Дністра, в урочищі Грабарня. Тут зібрана велика колекція пізньопалеолітичних кременів, в тому числі й лавролистий наконечник списа та кістки мамонта. Кілька відкритих стоянок належать до бронзової та ранньозалізної епох. У південно-східній частині міста проходить довгий земляний вал, який місцеве населення зве Трояновим. Його висота 1,5 м, ширина 8 м. За валом (від Дністра) проходить рів шириною до 10 м. Вістря оборони вал спрямований в сторону подільського берега. Він починається в Хотині й тягнеться на кілька кілометрів у бік с. Дарабани. В урочищах Котелево, Скала та Фортеця знайдено слов'янські поселення VI—IX ст. У кількох місцях високого берега Дністра виявлено залишки наземних давньоруських жител XII—XIII ст., на території яких зібрано уламки кераміки галицького типу. У 1952 р. трактор виорав глиняний горщик, в якому лежало кілька сот польсько-литовських срібних монет XVI—XVII ст.

Руїни Хотинської фортеці розміщені на правому березі Дністра в північній частині сучасного міста. Це залишки двох фортець: кам'яної, більш давньої, і земляної, збудованої на початку XVIII ст.³

Досить важливі дані з давньої історії Хотина одержані під час розкопок кам'яної фортеці, яка розташована на скелястому мисі, утвореному Дністром і його допливом (рис. 1). Тут, у внутрішньому подвір'ї, було закладено три розкопи загальною площею 256 м².

Розкоп № 1 розміщувався у північній частині фортечного подвір'я між північною вежею і будинком, стіни якого прикрашені шаховим орнаментом. Тут виявлено культурні нашарування (рис. 2). Верхній шар ґрунту відкладався у XIX—XX ст., після того, як у 1856 р. фортецю ліквідували. На глибині 0,4—0,1 м залягав культурний шар із знахідками XVI—XVIII ст. У ньому знайдено глиняні люльки, уламки кахлів, покритих зеленою поливою, осколки залізних гранат (рис. 3, 2), залізни підкови до чобіт, залізні ножі, уламки глиняного тонкостінного гончарного посуду та черепиці. Привертають увагу осколки бомб кулястої форми, діаметром 8 см, виготовлені з темно-зеленого скла (рис. 3, 1).

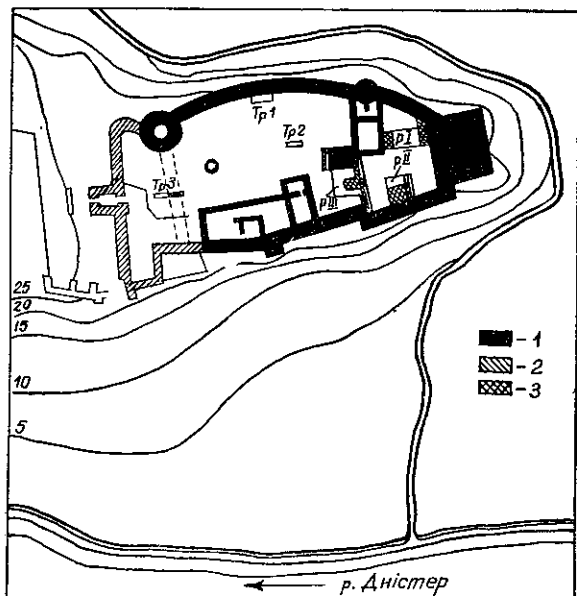

Рис. 1. План кам'яної фортеці в Хотині:
1 — стіни XV ст.; 2 — стіни XVI ст.; 3 — фундаменти XV ст.
(відкрито під час розкопок).

лі за матеріалами розкопок у Старому Орхеї (Молдавська РСР) датуються другою половиною XV ст.⁴ У шарі будівельного сміття також знайдено багато уламків сіроглиняних горщиків з борозенкою на вінцях для покривки (рис. 5), що датуються XV ст.⁵

Отже, нижче кам'яної вимостки подвір'я не знайдено жодної речі, яку можна було б датувати пізнішим часом, ніж друга половина XV ст. У той же час вище кам'яного покриття знайдено речі XVI і пізніших століть. Це свідчить про те, що фортечне подвір'я вистелили кам'яними плитами у другій половині XV ст., після закінчення будівництва всього фортечного комплексу. Наприклад, вдалося встановити, що кам'яну вимостку фортечного подвір'я покладено одночасно з кам'яними східцями головного входу комендантського палацу (будинок у центрі фортечного подвір'я, стіни якого прикрашені шаховим малюнком), а східці — одночасно з палацом. Отже, дата спорудження комендантського палацу — друга половина XV ст. Комендантський палац має перев'язь мурування з основною оборонною стіною фортеці. Таким чином, стіни збудовані одночасно.

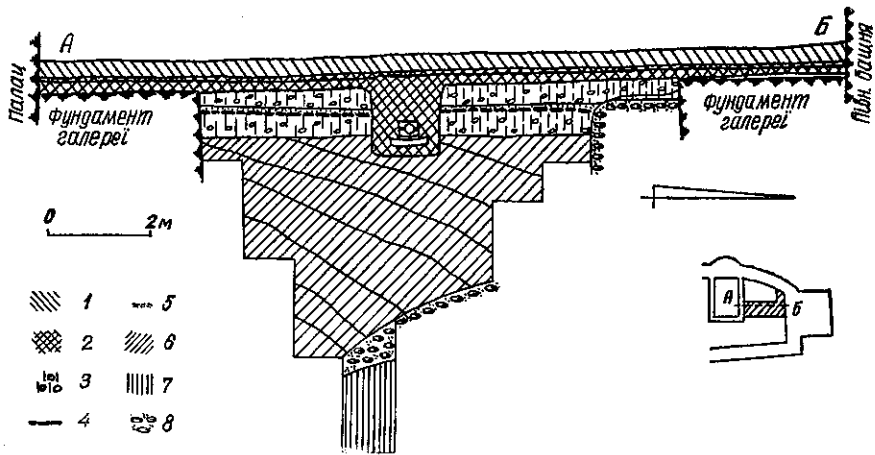

Рис. 2. Профіль розкопу № 1:

1 — культурний шар кінця XVIII—XX ст.; 2 — культурний шар XV—XVIII ст.; 3 — будівельне сміття; 4 — кам'яна вимостка двору XV ст.; 5 — горілий шар; 6 — насипна земля; 7 — материк; 8 — каміння, скріплене вапняковим розчином.

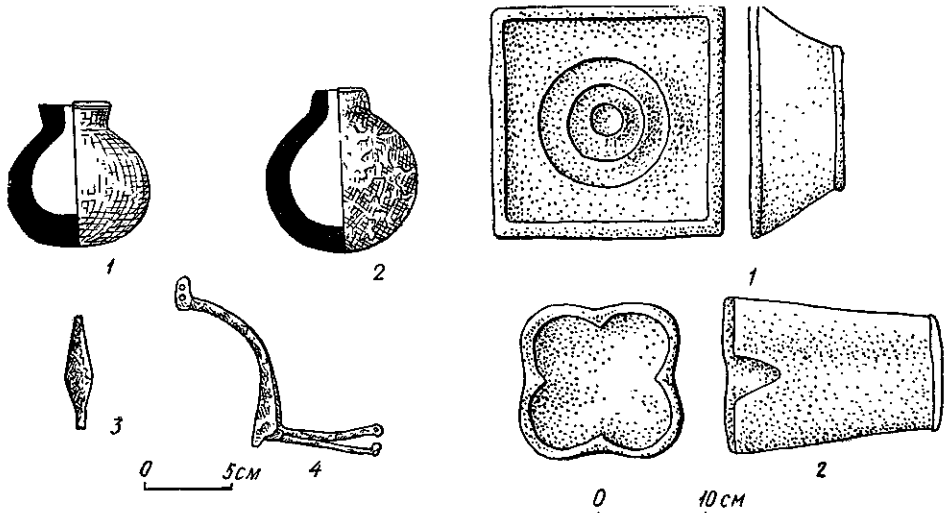

Рис. 3. Зразки озброєння з Хотинської фортеці:

1 — скляна граната; 2 — чавунна граната; 3 — стріла; 4 — шпора.

Рис. 4. Глиняні кахлі XV ст. з Хотинської фортеці.

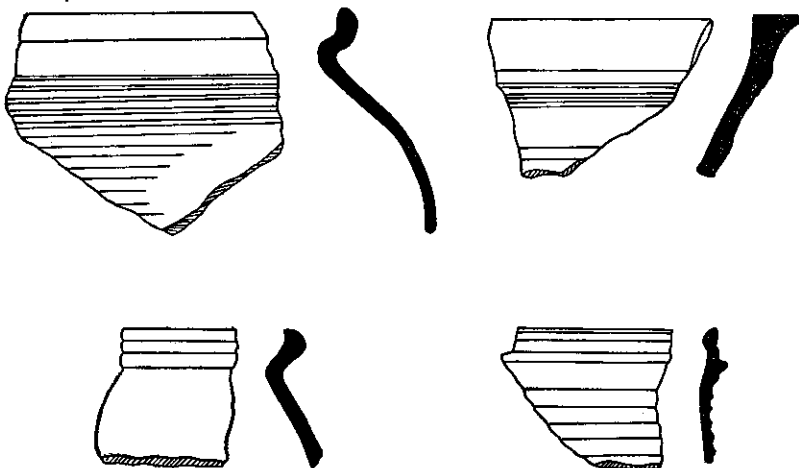

Рис. 5. Зразки кераміки XV ст.

Археологічні дослідження дали можливість встановити, що оборонні стіни фортеці з вежами, будинок з церквою поблизу східної оборонної стіни, величезні підвальні приміщення та інші фортечні будівлі були споруджені як єдиний архітектурний комплекс у другій половині XV ст. Всі будівлі скріплено однаковим вапняковим розчином (вапно з домішкою річкової гальки і деревного вугілля) і органічно пов'язано між собою.

У другій половині XV ст. Хотин входив до складу Молдавського князівства. В той час Молдавії загрожували Туреччина та Польща. З метою оборони країни молдавський господар Стефан III (1457—1504) укріплював державні кордони: будував нові і обновляв старі фортеці⁶. За свідченнями літописця, Хотин, Нямц, Сучава спочатку були значно меншими і мали тільки середню частину (цитадель) як вежі. Інші стіни навколо були збудовані воеводами як в Хотині, так і в Сучаві. Отже, заходами Стефана III в Хотині та інших містах були збудовані нові оборонні стіни, а самі укріплення значно розширені⁷. Це підтверджують і археологічні розкопки. Дійсно, приблизно в 60-х роках XV ст. в Хотині була проведена повна реконструкція фортечних укріплень. При цьому використано найновіші досягнення військово-інженерної техніки, розвиток якої був зумовлений появою нової зброї вогнепальної артилерії.

На кам'яній вимостці фортечного подвір'я лежить перепалений шар товщиною 3—8 см, що містив вугілля, уламки залізних та скляних гранат тощо. Це результат великої пожежі у фортеці. Найімовірніше, що це відбулося у 1538 р., коли польські війська захопили Хотин і спалили його укріплення⁸. Тоді були частково або повністю зруйновані оборонні стіни та інші фортечні будівлі. Незабаром хотинські укріплення були повністю відбудовані. При цьому фортеця була трохи розширена в південному напрямку.

Привертає увагу товстий шар каміння, скріплений вапняковим розчином, який лежить безпосередньо на материковому ґрунті на глибині 5—7 м (рис. 2, 8). Його поверхня заглажена і піднімається в бік північної вежі. Це своєрідний бетонний настил на материковому кам'янистому ґрунті. Він простежений під час розкопок ще в двох місцях фортечного подвір'я. У центрі подвір'я настил має товщину близько 1 м, а в напрямі оборонних стін його товщина збільшується до 2 і більше метрів (рис. 2, 8).

Подібного бетонного настилу на материковому ґрунті в інших фортецях ми не знаємо. Найімовірніше, він мав оборонне значення з метою запобігти таємним підкопам у внутрішній двір фортеці. Це було викликано, мабуть, слідуючими обставинами. Порівняно з навколишніми горбами Хотинська фортеця займала низинне положення. Щоб забезпечити кращу оборону проти артилерійського вогню, фортечні стіни підняли на значну висоту (до 40 м). Відповідно був піднятий жилий пояс фортеці. Це привело до того, що нижня частина фортеці стала більш доступною для таємних підкопів. Щоб запобігти цьому, спочатку всю насипну землю всередині укріплення вибрали до кам'янистого матеріка і залили його товстим шаром «бетону», потім насипали ґрунт товщиною 7—8 м. Останній брали з котлованів для підвальних приміщень та з навколишньої території. В результаті всі культурні нашарування, що відклалися на території фортечного подвір'я до XV ст. (до часу реконструкції фортеці), були зруйновані і перемішані між собою. Тому на одному і тому самому рівні лежали речі трипільської культури, уламки давньоруської кераміки тощо.

Привертають увагу залишки цегляно-кам'янистої будівлі з фресковим розписом, товщиною до 3 м, що лежали в насипному ґрунті нижче кам'яної вимостки подвір'я XV ст. Знайдено декілька сот уламків фресок. Є цеглини розміром 21×11×7 см, вкриті фресковим розписом.

Фрески намальовані досить яскравими фарбами. Переважають червоний, чорний, рожевий і жовтий кольори. Менше трапляються попелястий, рожевий, жовто-гарячий, синій, брунатний та інші відтінки. Шар вапна, на якому нанесені фрески, мав домішки посіченої соломи та незначної кількості товченої цегли і вугілля. Фрескові малюнки зображували людські обличчя в німбах. Є фрески із зображенням літер (рис. 6). Вони намальовані червоною фарбою і поділені чорними лініями.

Залишки зруйнованих будинків, виявлені в насипному ґрунті нижче кам'яної вимостки подвір'я, свідчать про те, що до побудови фортеці XV ст. тут стояли споруди, складені з каменю і цегли, стіни яких бу-

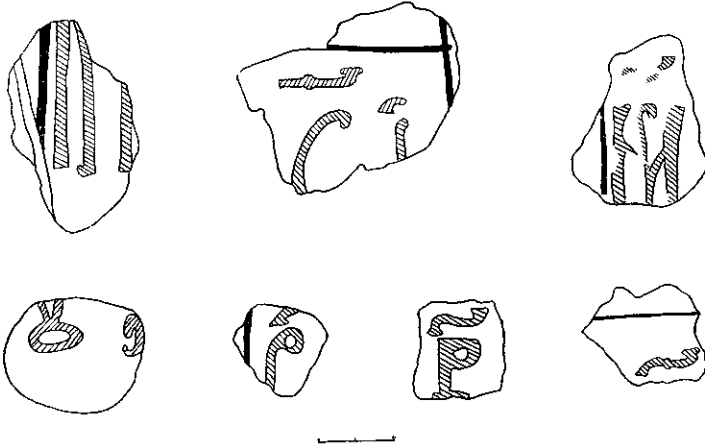

Рис. 6. Уламки фресок XIV ст. з Хотинської фортеці.

ли вкриті фресковим розписом. Найімовірніше, це залишки кам'яного храму. Вони вказували на існування більш давньої кам'яної фортеці, що підтвердили археологічні матеріали з розкопу № 2.

Розкоп № 2 розміщувався у внутрішньому подвір'ї фортеці між підвалом з продухами і східною оборонною стіною (рис. 1). Тут, на глибині 1 м, виявлено підлогу будівлі XV ст., яка складалась з кам'яних плит, скріплених вапняковим розчином. На долівці знайдено уламки кахлів, мармуру з позолотою, глиняні люльки та інші речі XVI—XVII ст. Нижче підлоги приміщення XV ст., на глибині 3,5—7,0 м виявлено давню кам'яну стіну (рис. 7, 5). Вона розташована поряд зі стіною другої половини XV ст., товщина якої в нижній частині сягає 10 м. Розкопана стіна збереглася на висоту 3,5 м. У верхній частині вона переходить у склепіння, що зруйноване. Товщина стіни — 0,95 м, складена вона з необтесаних каменів вапняку, які, завдяки шаруватій структурі, сформовані у вигляді плит. Вапняковий розчин досить міцний: він складається з вапна, до якого додавали товчену цеглу, пісок та вугілля. Подібний розчин характерний для молдавських фортець, збудованих у XIV ст. Таким розчином скріплено стіни фортеці Шкея, побудову якої відносять до другої половини XIV ст. У вапняковому розчині стіни виявлено уламок глиняного горщика з домішками крупнозернистого піску. Він датується XIV ст.

Отже, в розкопі № 2 виявлено залишки кам'яної фортеці, спорудження якої слід віднести до другої половини XIV ст. Відомо, що в цей час молдавські господарі приділяли багато уваги укріпленню кордонів своєї держави. Вони будували нові та реконструювали старі фортеці⁹. Їх діяльність не могла обминути Хотин, який захищав важливу переправу на Дністрі. Тоді, очевидно, була збудована кам'яна стіна, яку виявлено в розкопі № 2.

У розкопі № 2, на глибині 3,5 м від сучасної поверхні виявлено ще одну кам'яну стіну другої половини XIV ст. Вона проходить по лінії північної стіни комендантського палацу в напрямку до східної оборон-

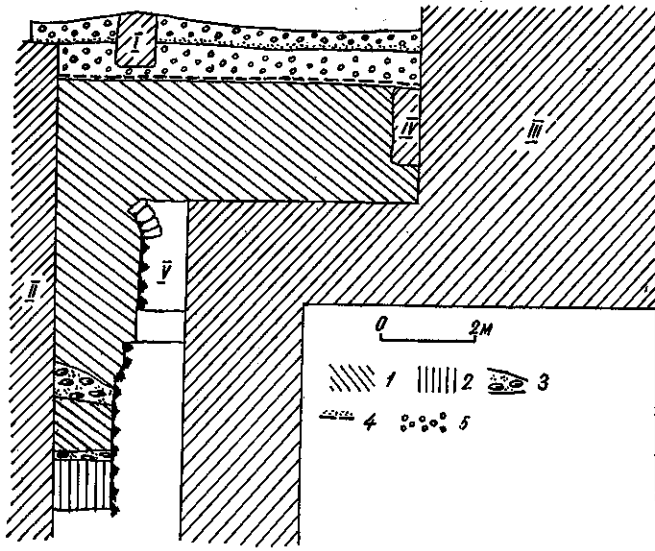

Рис. 7. Профіль розкопу № 2:

I — залишки стіни XVI ст.; II — стіна погребу XV ст.; III — оборонна стіна; IV — підмур XV ст.; V — стіна XIV ст.; 1 — насипна земля; 2 — материк; 3 — каміння, скріплене вапняковим розчином; 4 — перепалений шар XVII ст.; 5 — розвал кам'яних будівель.

ної стіни XV ст. Це залишки південної оборонної стіни фортеці другої половини XIV ст. Її товщина 1,5 м. Розкопані стіни дали можливість визначити в загальних рисах конфігурацію плану і розмір фортеці дру-

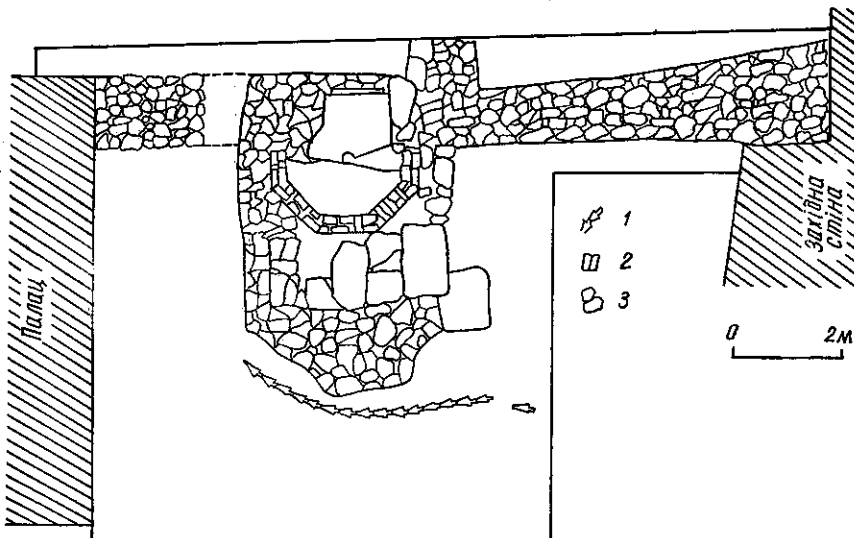

Рис. 8. План розкопу № 3:

1 — водопровід; 2 — цегла; 3 — кам'яна кладка.

гої половини XIV ст. У процесі досліджень встановлено, що оборонні стіни фортеці XV ст. повторюють конфігурацію стін фортеці XIV ст., але фортеця XIV ст. була майже в 3 рази меншою від фортеці XV ст.

Розкоп № 3. Між комендантським палацом і східною оборонною стіною фортеці XV ст. відкрито залишки стіни з вежею, що поділяла внутрішнє подвір'я фортеці XV ст. на дві частини: північну, де розташовувались житла феодальної знаті, та південну, де розміщувались житла гарнізону (рис. 8). Північна частина фортечного подвір'я за своїми розмірами була меншою, але архітектурно оформлена краще. Її з усіх боків прикрашали криті галереї. Сліди останніх і тепер помітні на стінах, а під час розкопок було виявлено їх фундаменти. Ця частина фортечного подвір'я вимощена кам'яними плитами.

Стіна, яка поділяла фортечне подвір'я на дві частини, мала ширину 1,3 м. Одним своїм кінцем вона упиралася в стіну комендантського палацу, а другим — в східну оборонну стіну. Посередині стіни стояла восьмикутна вежа (рис. 8). На її бойову площадку вели виті кам'яні сходи. Від них збереглася лише нижня сходинка. Двері з вежі виходили у двір феодальної знаті. В'їзд у двір коменданта знаходився між палацом і вежею з витими східцями. Ширина в'їзду 3 м.

У розкопі № 3 на глибині 1 м виявлено частину самотічного водопроводу. Він складався з глиняних рур довжиною 35 см кожна (рис. 9). Рури мають отвір діаметром 8—10 см та втулку для з'єднання між собою. Вони доброго випалу, виготовлені з відмуленої, очищеної глини і мають червоно-цегляний колір. Водопровід тягнувся в бік комендантського палацу.

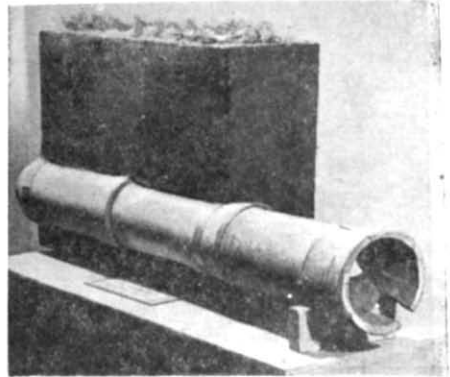

Рис. 9. Глиняний водопровід XV ст. з Хотинської фортеці.

Уламки рур глиняного водопроводу — часта знахідка в усіх розкопках на території фортеці. Вони свідчать про те, що в Хотинській фортеці у XV ст. існувала розгалужена водопровідна сітка. Виявлені залишки глиняного водопроводу на території земляної фортеці XVIII ст. дали можливість встановити, що у водопровід поступала вода з колодязів, розташованих на схилах пагорбів, що оточували фортецю*. Вода у водопроводі текла самоплавом. Під час будівництва фортеці XVIII ст. водопровід був зруйнований.

Руїни фортеці другої половини XIV ст., виявлені в розкопках на території внутрішнього подвір'я, як показали дослідження, не є найдавнішими. В процесі вивчення східної оборонної стіни вдалося виявити ще більш давні залишки кам'яних фортечних укріплень.

Із зовнішнього боку східної оборонної стіни, за 25 м на південь від північної вежі, в урвищі мису, на якому стоїть фортеця, простежено незначні залишки стародавнього оборонного рову. Він виритий в скелі на ширину 6 м, в профілі має симетрично-трикутну форму. Зверху рів перекриває кам'яна оборонна стіна XV ст. Під час зачистки на дні рову знайдено кістки тварин, уламки кераміки другої половини XIII—XIV ст. та залізну стрілу листовидної форми з черешком (рис. 3, 3).

Виявлений рів не міг бути зв'язаний з фортецею XV ст., бо він проходить по території внутрішнього подвір'я. Рів давніший за фортецю другої половини XIV ст. В той же час виявлений оборонний рів добре узгоджується з давньою кам'яною стіною, залишки якої знайдено в товщі східної оборонної стіни XV ст. за 10 м на південь від північної вежі

* Один з колодязів, який постачав глиняний водопровід водою, розташований на нинішній вул. Кріпосній.

(рис. 10). Стіна стоїть на природній скелі, збереглася на висоту 7,5 м, ширина її 14,5 м. Характерною особливістю цієї стіни є те, що вона, на відміну від інших, скріплена вапняковим розчином із значною домішкою битої цегли, яка становить тут 40—50% маси. Це типова «цем'янка» — вапняковий розчин, що широко застосовувався у давньоруських будівлях.

«Цем'янка», якою скріплена найдавніша оборонна стіна в Хотині, дає право віднести її до давньоруського часу. Але в домонгольський час на території Галицької Русі кам'яних укріплень не будували¹⁰. Найімовірніше, що перші кам'яні укріплення в Хотині були збудовані в період від середини XIII до другої половини XIV ст. Найбільш сприятли-

Рис. 10. Хотинська фортеця. Східна стіна XV ст. (заштрихована стіна — другої половини XIII ст.).

вими для цього були 40—50-ті роки XIII ст., коли, за свідченням літописця, заходами князя Данила Романовича (1245—1264) було побудовано багато укріплень для захисту руських земель від татар¹¹. У другій половині XIII ст. кам'яне будівництво на території Галицько-Волинського князівства проводилось в багатьох містах (Холм, Гродно, Кам'янець-Литовський та ін.¹²). Очевидно, в цей час були збудовані кам'яні стіни і в Хотині.

Роль Хотина як одного з форпостів на півдні Галицько-Волинського князівства була досить значною. У другій половині XIII ст. на території степової Молдавії кочували татарсько-половецькі орди, що здійснювали систематичні спустошувальні походи на руські землі. Хотинська фортеця охороняла важливу переправу на Дністрі і стримувала грабінницькі напади диких орд.

Данило Галицький, хоч і визнав владу Золотої Орди, але не відмовився від плану боротьби з татарами. Готуючись до боротьби з ними, він будував нові та укріплював старі фортеці¹³. Зрозуміло, що ці заходи князя не могли обминути Хотин, зважаючи на його важливе стратегічне положення в системі оборонних споруд Галицької Русі. Тому, ймовірно, що перші кам'яні укріплення в Хотині були збудовані у другій половині XIII ст.

Під час розкопок на території внутрішнього подвір'я кам'яної фортеці в насипній землі, нижче кам'яної вимостки XV ст. знайдено багато уламків слов'янської та давньоруської кераміки, деревного вугілля та інші речі, які свідчать, що Хотинський мис заселявся східними слов'янами за багато років до спорудження кам'яних укріплень. На жаль, культурні нашарування слов'яно-руського часу повністю зруйновані під час будівництва кам'яних укріплень.

Відомо, що слов'яно-руські городища, як правило, супроводжуються неукріпленими селищами. Залишки такого селища-супутника виявлено і в Хотині, на високому березі Дністра, поруч з кам'яною форте-

цею. Його дослідження важливе для з'ясування найдавнішої історії Хотина.

На території фортеці XVIII ст., за 50 м на південь від кам'яної фортеці, в обриві дороги виявлено залишки двох напівземлянкових жител. Одне з них являло собою напівземлянку, заглиблену в материк на 0,7 м (на 1,1 м від сучасної поверхні). У північно-східному куті житла знаходилась зруйнована піч-кам'янка, займаючи площу діаметром до 2 м. Черинь печі розміром 0,7×0,85 м розміщувався на рівні глиняної долівки житла. Розміри житла не встановлено, бо більша його частина зруйнована під час прокладання дороги. На долівці поблизу печі знайдено багато деревного вугілля та уламки ліпних сковорідок і гончарних горщиків. Останні виготовлені з глини, в якій є домішки піриту, мають відігнуті вінця з косим зрізом по зовнішньому краю. Поверхня прикрашена лінійно-хвилястим орнаментом. Подібна кераміка на території Подністров'я датується X ст.¹⁴

Ще давніші знахідки виявлено в розвідковій траншеї, яка була закладена біля самого урвища стрімкого берега Дністра, за межами фортечних укріплень, приблизно за 300 м на південь від кам'яної фортеці. Тут, на глибині 1,0—1,2 м простежено залишки наземної будівлі X—XI ст., нижче якої зібрано колекцію кераміки VIII—IX ст. Особливий інтерес викликають уламки ліпних неорнаментованих горщиків, виготовлених з глини, до якої додавали цемент. Їх вінця відігнуті, а поверхня перед випалюванням була обмазана рідкою глиною. Подібна кераміка в Подністров'ї датується третьою чвертю I тисячоліття н. е. Виявлені матеріали переконують в тому, що Хотин як слов'янське поселення існував уже у VIII ст. * Можливо, що в Хотині будуть виявлені й давніші матеріали слов'янського походження.

Отже, історичний розвиток Хотина, за археологічними даними, проходить приблизно так. У процесі розселення східних слов'ян в Середньому Подністров'ї на скелястому мисі правого берега Дністра виникло слов'янське поселення. Воно мало природний захист і, очевидно, штучні (дерев'яні) укріплення. В часи Київської Русі (X—XI ст.) це було досить велике поселення. Його будівлі, як показали археологічні дослідження, крім мису, розташовувались на сусідніх пагорбах, займаючи площу розміром до 20 га.

У XII—XIII ст. Хотин входив до складу Галицької Русі, кордони якої, за свідченням літописця, простягалися на південь до р. Ушиці¹⁵. Розвиток Хотина в цей час був тісно пов'язаний з торговим шляхом, що проходив по Дністру. Про це свідчить скраб монет XII—XIII ст., знайдений тут у 1890 р.¹⁶ Скраб містив понад тисячу монет, які походять із Саксонії, Тюрингії, Чехії, Угорщини та інших західноєвропейських країн. Знайдений скраб вказує на торговельні зв'язки Хотина і всього Середнього Подністров'я. У давньоруський час Хотин мав дерев'яні укріплення, які відігравали значну роль в обороні руських земель від кочовиків степу.¹⁷

Після монголо-татарської навали роль Хотина як одного з оборонних давньоруських пунктів зросла ще більше. У другій половині XIII ст. дерев'яні укріплення були замінені кам'яними. Нова фортеця була розрахована на оборону проти військ, озброєних каменеметальними машинами (пороками). Останні легко розбивали дерев'яні стіни. Вони особливо були небезпечні для хотинських дерев'яних укріплень, які, порівнюючи з навколишніми пагорбами, займали низинне положення.

У другій половині XIV ст. Хотин увійшов до складу Молдавського князівства і став його прикордонним містом. Молдавські господарі використовували давньоруські фортеці, пристосовавши їх для оборони

* Назви Хотина походить від слов'янського слова «хотіти» (Карпенко Ю. О. Топонімія східних районів Чернівецької області. Чернівці, 1965, с. 56—57).

свого князівства¹⁸. Десь наприкінці XIV ст. були проведені роботи по реконструкції Хотинської фортеці, в результаті чого вона була розширена в східному напрямку.

Найзначнішу реконструкцію Хотинської фортеці було проведено у другій половині XV ст. в зв'язку з появою нової зброї — вогнепальної артилерії. У процесі реконструкції фортецю розширили більш ніж в 3 рази, збудували оборонну стіну з вежами заввишки до 40 м, розкішний палац коменданта, великі підвали, житлові будинки та інші споруди. Цей комплекс (в руїнах) зберігся до наших днів.

Під час перебудови фортеці давніші фортечні стіни не були зруйновані повністю, а там, де було можливо, використані для зміцнення нових оборонних споруд. Нові стіни в старій частині фортеці повторили конфігурацію давніх, зберегли особливість їх планування. В результаті Хотинська фортеця за своїм планом, що має неправильну форму, не подібна до жодного з відомих нам середньовічних укріплень.

Деякі дослідники вважають, що план Хотинської фортеці обумовлений іноземним впливом¹⁹. З цим не можна погодитися. Одержані в процесі розкопок дані свідчать, що фортеця неодноразово перебудовувалась і розширювалась. Кожного разу враховувався план старих укріплень, а план нових оборонних споруд визначався місцевістю, на якій їх розміщували²⁰. Це і надало плану фортеці неправильної форми.

Як показали археологічні дослідження, Хотин у другій половині XV ст. складався з трьох основних частин: 1) кам'яної фортеці, де жила феодална знать та воїни, які охороняли це укріплення; 2) міського посаду, де мешкала основна частина міського населення. Він також був укріплений. З одного боку тут розміщувалась кам'яна фортеця, з двох інших — урвисті береги річок, а з четвертого, напільного, боку проходив оборонний рів шириною 3 м, глибиною 1 м (він простежений під час розкопок) і, очевидно, дерев'яний частокіл; 3) на пагорбі, на північний захід від кам'яної фортеці, розташовувалось ремісниче поселення. Тут виявлені сліди залізобобного ремесла (залізні шлаки), розкопані залишки печі для випалу цегли, знайдено глиняний водопровід, який тягнеться до кам'яної фортеці.

Захопивши Хотин у 1538 р., польські війська спалили і зруйнували фортецю. Згодом хотинські укріплення були відбудовані. Тоді знову побудували південну оборонну стіну, розширивши фортецю до сучасних її розмірів. Пізніше в кам'яній фортеці не провадилися роботи, які могли б змінити її розмір і загальний вигляд.

На початку XVIII ст. в зв'язку з появою далекобійної артилерії кам'яна фортеця Хотина, через її низьке, порівнюючи з навколишньою місцевістю, розташування, втрачає своє оборонне значення. Тому у 1718 р. тут була збудована нова земляна фортеця, історія якої порівняно добре висвітлена писемними джерелами.

---

¹ Накко А. История Бессарабии с древнейших времен, ч. 2. Одесса, 1872; Батюшков П. Н. Бессарабия. Историческое описание. Спб., 1892; Зацук А. Материалы для географии и статистики России. Бессарабская область. Пг., 1862; Крушеван П. А. Бессарабия. М., 1903; Кочубинский А., Маркевич А. Доклад о поездке для осмотра бывшей Хотинской крепости.— Записки Одесского общества истории и древностей, 1904, т. 25; Труды Бессарабской Губернской архивной комиссии, 1902, т. 2; Маркевич А. И. О бывшей Хотинской крепости.— Труды XII АС, 1903, т. 3; Алекберли М. А. Хотинская война. Черновцы, 1957; Василенко Т. А. Хотинська війна. К., 1960; Орда А. Очерки действий русских войск против турецких крепостей.— Инженерный журнал, № 6, 1877; Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних.— Исторические записки, 1952, № 40; Войцеховский В. А. Памятники архитектуры Молдавии XIV—XVIII вв.— КСИИМК, 1953, вып. 56; Логвин Г. Замок у Хотині.— Українське мистецтвознавство, 1967, вип. 1; Тимощук Б. О. Хотинська фортеця.— «УІЖ», 1967, № 4.

² Тимощук Б. А., Кулиниченко Л. Г. Раскопки в Хотинской крепости.— Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965, с. 88—89.

³ Słownik geograficzny, 1880, t. 1, s. 599—600.

⁴ *Смирнов Г. Д.* Производство красноглиняных печных изразцов и опыт реконструкции печей по материалам Старого Орхоя.—Известия Молдавского филиала АН СССР, 1956, № 4 (31), с. 77.

⁵ *Хынку И. Г.* К вопросу о средневековой керамике Молдавии.—Материалы по археологии Северного Причерноморья, 1959, вып. 2, с. 82—93.

⁶ История Молдавии, том 1. Кишинев, 1951, с. 144—145.

⁷ *Badan J.* Cronica tarii Moldovii si a Muntenii. Bucharesti, 1895, p. 183.

⁸ *Ureche Grigore.* Letopisetul tarii Moldovei. Bucharesti, 1955, p. 143.

⁹ *Диакону Г.* О молдавских крепостях XIV—XV вв.—Дасия, 1959, том 3, с. 540.

¹⁰ *Раппопорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.—МИА, 1956, № 52, с. 157.

¹¹ ПСРЛ, II, с. 845.

¹² *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1960, с. 165.

¹³ ПСРЛ, II, с. 845, 862.

¹⁴ *Федоров Г. Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. М., 1960, с. 292.

¹⁵ ПСРЛ, II, с. 789.

¹⁶ *Потин В. М.* Клад брактеатов из Поднестровья.—Нумизматика и сфрагистика, К., 1963, с. 109—127.

¹⁷ *Тимошук Б. О.* З минулого Хотинської фортеці.—«УІЖ», 1963, № 3, с. 103—105.

¹⁸ *Диакону Г.* О молдавских крепостях XIV—XV вв., с. 539.

¹⁹ Там же.

²⁰ *Вакуленко Л. В., Тимошук Б. А.* Археологические памятники Хотина и его окрестностей.—Тезисы докладов XXI научной сессии (серия исторических наук) Черновицкого государственного университета. Черновцы, 1965, с. 22—23.

Б. А. ТИМОШУК

Средневековый Хотин

Резюме

Во время раскопок на территории Хотинской крепости в 1961, 1962, 1964 и 1967 гг. обнаружены археологические материалы, позволившие установить, что основные оборонительные стены и сооружения во внутреннем дворе крепости, сохранившиеся до наших дней, были сооружены, как единый архитектурный комплекс во второй половине XV в. Ниже каменной вымостки двора второй половины XV в. раскопаны руины каменно-кирпичных зданий и оборонительных каменных стен, которые датируются второй половиной XIV в. Крепость XIV в. была почти в 3 раза меньше крепости XV в. Также обнаружен оборонительный ров и каменная стена, сооружение которых следует отнести ко второй половине XIII в.

Археологические материалы позволяют утверждать, что первая каменная крепость в Хотине была сооружена в 40—50-х годах XIII в., когда этот город входил в состав Галицко-Волынского княжества. Она сооружена на месте большого славянского поселения, остатками которого являются раскопанные полуземлянки с печами-каменками X в. и культурный слой VIII—XIII вв.